

УДК 81'272'373.2-112(477)

DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2019.5.5-21

Ориця Демська

<https://orcid.org/0000-0002-8915-0456>

ПОЛІТИЧНИЙ СИМВОЛІЗМ ТОПОНІМНИХ ПРАКТИК МІСТА

У статті проаналізовано практики найменування і перейменування центральних площ Києва від 1869 і до 1991 року як частину складної політичної історії української столиці після втрати Магдебурзького права і до відновлення незалежності. Підтверджено тезу, що такі практики за відповідних умов є політичною процедурою, детермінованою ідеологічними потребами; самі назви – політичними символами, що маніфестують певну політичну ідентичність і водночас є конструктором і частиною цієї ідентичності; а політично мотивоване переназивання вулиць – спільна риса усіх періодів революційних змін.

Ключові слова: Київ, центральна площа, топонім, агоронім, перейменування, міський текст, політичний символ, ідентичність.

Вступ

Назви вулиць уперше як інструмент політики використала Французька революція, коли у центрі Парижа між Єлисейськими полями і палацом Тюїльрі площа Людовіка XV (Place Louis XV) 1792 року стала Площею Революції (Place de la Révolution). Потім двічі, перший раз у 1795, другий і останній у 1830 вона мала назву Площа Згоди (Place de la Concorde). Після реставрації Бурбонів 1814 – відновлено назву площа Людовіка XV,

у 1826 – перейменовано на площу Людовіка XVI (Place Louis XVI). У такий спосіб Французька революція приклалася до створення інструментарію декларування політичних цінностей і сформувала практики, які Маоз Азаряху розглядає як «компонент французького політичного символізму» (Azaryahu, 1996, р. 313). З цього часу назви вулиць стають більше ніж простим географічним орієнтиром. Вони набувають ідеологічного змісту, починають ретранслювати політичний порядок у суспільстві¹. З Парижа традиція використання назв міських вулиць, бульварів, алей, площ із політичною метою швидко поширюється Європою, не оминаючи її східної частини разом з Києвом. Але самі назви та практики політичного найменування й перейменування міського простору стають об'єктом вивчення науковців різних країн лише наприкінці ХХ й особливо на початку ХХІ століття. Досліджують міські географічні назви зокрема Ярослав Грицак (Грицак, 2007), Галина Гримашевич (Гримашевич, 2016), цитований Маоз Azaryahu (Azaryahu, 1996; Azaryahu, 1997), Ivana Crljenko (Crljenko, 2012), Emilia Palonen (Palonen, 2008), Brenda Yeoh (Yeoh, 1996) та ін.

Наша стаття аналізує процес найменування і перейменування центральних площ Києва з 1869 і до 1991 р. як частини складної політичної історії української столиці після втрати Магдебурзького права і до відновлення незалежності, звертаючи увагу на революційний період початку ХХ ст. і розглядаючи практики називання і переназивання вулиць, площ, бульварів за відповідних умов як політичну процедуру, детерміновану ідеологічними потребами; самі назви – як політичні символи, що маніфестують певну політичну ідентичність і водночас є конструктором і частиною цієї ідентичності; а політично мотивоване переназивання вулиць – як спільну рису всіх періодів революційних змін (див.: Azaryahu, 1997).

Запропонована читачеві тема статті визначає сам матеріал дослідження – репертуар агоронімів центру Києва від перших офіційних міських номінацій ХІХ ст. і до моменту відновлення української незалежності наприкінці ХХ ст. Саме дослідження є спробою поєднати мовознавчі,

¹ Чи не найяскравіше у 1949 р. політичний аспект називання-переназивання вулиць продемонструє себе у Східному Берліні. Урочисте, з численними дійствами перейменування однієї з найстаріших магістралей Берліна довжиною 3,6 км – Франкфуртської алеї (Frankfurter Allee) – до 70-річчя Йосифа Сталіна на алею Сталіна (Stalinallee) засвідчило не просто окупацію Берліна, а підкорення його простору і мешканців.

урбаністичні історичні й соціологічні підходи до аналізу топонімів, зокрема агоронімів. Таке «об'єднання» пропонує не так вивчення мови чи певних мовних одиниць, а розгляд топонімних практик у широкому багатоаспектному контексті історії міста.

Від міста з Магдебурзьким правом до столиці держави

«Спочатку були міста», – стверджує Жак ле Гофф у своїх *«Intellectuals in the Middle Ages»* (див.: Goff, 1993). Історія цивілізації знає більш раннє місто, ніж середньовічне. Проте на відміну від своїх досередньовічних попередників, крім іншого, середньовічне місто стало містом масовим, містом багатьох людей, які через обставини щоденного життя захотіли, або були змушені, самостійно упорядковувати своє співіснування. Однією з таких інституцій упорядкування в Європі стало Магдебурзьке право² – набір законів, покликаних регулювати внутрішню автономію міста. Сучасною мовою – стандартована модель організації громадянського суспільства у Центральній і Східній Європі того часу, і Києва також.

Надання Києву Магдебурзького права прийнято датувати 1494–1497 рр. (див.: Кобилецький, 2009), кінець Магдебурзького права у Києві – 23 грудня 1834 р.³ *De facto* самоврядність припиняє свою чинність після скасування козацького Київського полку і перетворення Києва на центр Київського намісництва у 1781 р. Поступове від 1667 і до 1832 р. згорання самоврядування перетворює Київ на одне з багатьох провінційних міст Російської імперії. Змушує його вивчити всі імперські правила підкореного простору, але також стимулює пережити і бурхливий розвиток. Ці два чинники однаково активно впливатимуть на практики найменування і перейменування центральних площ Києва. На зміну Імперії в 1917 і до 1920 р. прийде Українська Народна Республіка. Вона не залишить після себе слідів у міському тексті. У 1919 році почнеться криваве протистояння Української Народної Республіки з більшовицькою

² Назва походить від назви німецького міста Магдебург (земля Саксонія). Магдебурзьке право було сукупністю міських привілеїв, які регулювали ступінь внутрішньої автономії в містах і селах.

³ Катерина II наприкінці XVIII ст. зробила першу спробу обмежити Київ у правах: Олександр I відновив право у 1802 р. З цієї нагоди кияни зібрали кошти і встановили у Києві над Дніпром Колону Магдебурзького права, чи Пам'ятник Магдебурзькому праву. Остаточо скасував європейське міське право самоврядування у Києві Микола I.

інтервенцією. Більшовики поетапно завойовуватимуть Київ починаючи з 1919 і зберігатимуть свою владу над містом та країною в різних формах до 1991 р.

Магдебурзьке місто не знало номінативних вуличних практик із політичним забарвленням. Вони з'явилися в імперський період через 42 роки після Французької революції, були пов'язані як із ростом міста на кінець XVIII–XIX ст., так і політичними подіями того часу. Особливо активно їх практикувала, навіть зловживала, радянська влада. Надзвичайно стримано вдавалася до них Україна після відновлення незалежності у 1991 р.

Усі процеси перетворення київського міського простору в XVII–XVIII ст. детерміновані тривалим переходом Києва «под руку московского государя». *De jure* починаючи з 1654 і аж до 1797 р., тобто від Переяславської угоди, коли у складі Гетьманщини він опинився під протекторатом Російської держави, і до появи Київської губернії з центром у Києві. Після чого він потрапляє під дію загальноросійських законів, поступово перетворюючись на звичайне російське місто. У 1785 р. на Київ поширилося нове городове положення. Управління містом перейшло до міської Думи, функції магістрату були різко обмежені і на початок XIX ст. це уже цілком малоросійське місто, простір якого Імперія прагне присвоїти не лише фізично, а й ментально.

Для Імперії Київ – своє місто. Вона його не завойовує, а повертає. Відповідно, тут відбуваються типові імперські зміни, пов'язані з організацією міста, його розбудовою та заселенням. На той час у структурі міста виокремилися нові частини, а кількість вулиць, провулків та площ, які потребували своїх назв, зросла до 127.

Будівництво російської держави та політичні події того часу визначали правила імперської топонімної політики⁴. У 1866 р. утворено першу Комісію з перейменування вулиць, площ і провулків Києва. У 1869 – другу, під головуванням самого віце-губернатора. У липні 1869 з'явився указ, підписаний особисто царем: «*О наименовании некоторых улиц и площадей въ Кіевѣ*». Документ містив вказівки щодо назв 76 вулиць, 20 площ і одного бульвару⁵.

⁴ Після придушення польського повстання й, особливо, після замаху на імператора починається реакція, а контроль над людьми і простором вимагає впорядкованості. Київський губернатор Михаїл Катаказі у своєму наказі до міської Думи зазначає з цього приводу, що неупорядкованість «затрудняет полиции разыскание нужных лиц... делает невозможным скорое отыскание жильцов...», і вимагає «безотлагательного упрощения способа разыскания в Кіеве пребывающих в нем лиц» (Рябаков, 1977, с. 188).

⁵ Див.: <https://81412.livejournal.com/8915.html>.

Формально документ був прогресивним. Це «перша спроба надати найменуванням та перейменуванням вулиць справі певної системи» (Рибаков, 1997, с. 190). В основі формування списку лежала стратегія комеморації імперських *«исторических событий и замечательных государственных и общественных деятелей»*. Крім утилітарного упорядкування, документ породжував змісти, пов'язані з остаточним перетворенням Києва на «исконно російський город» з усіма ознаками належності до великоросійського імперського дискурсу. Якнайактивніше експлуатується центральна частина міста, наділена символікою сили, сакральності та влади, де назви площ вказують *urbi et orbi*, кому належить право і сила.

Агороніми як інструменти присвоєння простору

Розділ царського указу *«Площади»* містить 20 агоронімів: *Александровская, Богдана Хмельницкого, Владимирская, Галичская, Дворцовая, Древланская, Житнеторжская, Золоторотская, Кирилловская, Кожемякская, Крецатинская, Лукьяновская, Лыбедская, Львовская, Михайловская, Новостроенская, Софиевская, Театральная, Университетская, Царская (Царя освободителя)*.

Типологічно це власні та загальні відособові (*Александровская, Богдана Хмельницкого, Царская*) і відетнографічні назви (*Древланская*), назви за функцією (*Житнеторжская, Кожемякская, Новостроенская*), за архітектурним об'єктом (*Владимирская* (біля нової церкви Володимира), *Дворцовая, Золоторотская* (біля Золотих воріт), *Кирилловская* (біля Кирилівської церкви), *Михайловская* (біля Михайлівського собору), *Софиевская* (біля собору Святої Софії), *Театральная, Университетская*), за географічною орієнтацією та вказівкою на локацію (*Галичская, Лыбедская* (біля річки Либідь), *Львовская*). З погляду історико-політичного вони засвідчують три ключові традиції: Київської Держави, «спільної» для Велико- і Малоросії (*Владимирская, Золоторотская, Михайловская, Софиевская*), імперські назви (*Александровская, Дворцовая, Царская (Царя освободителя)*) і одна українська, жорстко прив'язана до «возз'єднання» України та Росії (*Богдана Хмельницкого*).

Лише частина з цих назв маніфестують імперську ідентичність, є її символами і політичним інструментом присвоєння простору. Територіально

й функціонально детерміновані назви не надто придатні для політичних ігор. Це площі *Галичская, Житнеторжская, Кириловская, Кожемякская, Лукьяновская, Лыбедская, Львовская, Новостроенская, Театральная, Университетская*. Крім того, ці площі розташовані переважно на периферії центру. Чим далі від центру, тим менше політизована назва, тим більше вона відповідає місцевій топонімічній традиції і тим більший шанс вона має зберегтися без змін або просто зникнути. Так збереглися *Лукьяновская* та *Житнеторжская*. Зникли *Владимірская, Древлянская, Кириловская, Кожемякская, Новостроенская, Университетская*. Стала сквером *Золотоворотская*. Змінила своє розташування *Лыбедская*.

Назви, призначені інкорпорувати історію давньої Київської Держави в історію «Государства Российского», – *Владимірская, Золотоворотская, Михайловская, Софіївская* – майже не травмують простір і більше маркують бажану, ніж на той час реальну імперську причетність до давньої історії Києва. Це первинні мотивовані номінації: *Владимірская* (Около вновь строящагося Владимирскаго собора), *Золотоворотская* (Около золотыхъ воротъ), *Михайловская* (Передъ церквою Михайловскаго монастыря), *Софіївская* (Передъ Софіївскимъ соборомъ). Тут імперія спочатку просто долучається до київської історії. Потім співіснує у цій історії «разом» з українцями. Лише через кілька століть намагається повністю витіснити українців з цієї історії⁶.

Інструментом політичної влади, трансформації і підкорення простору є назви площ *Александровская, Царская (Царя освободителя)* та *Дворцовая*, які жорстко вписують у міський текст імперські реалії. Не лише назвами, а й розташуванням вони символізують новий порядок у Києві після переходу під московську владу. За імперії символічним шляхом із Подолу – осердя Магдебурзького міста (*Александровская*) через початок Хрещатика (*Царская*) і на Печерськ (*Дворцовая*) переміститься адміністративний центр міста. Цей шлях та його маркування винятково імперськими назвами є символічним актом заперечення самоврядного Києва.

Згідно з указом «*О наименовании нѣкоторыхъ улицъ и площадей въ Кіевѣ*» на честь російського імператора Олександра II з'являється площа *Александровская* на Подолі, який за часів Магдебурзького права власне

⁶ Процес витіснення триває й зараз.

і був Києвом. До цього перейменування площа мала назву *Ринкова* (див.: Білоус, 2008), потім *Контрактова*⁷, відповідно у XVII і XVIII ст. *Контрактова* була адміністративним, бізнесовим, релігійним та інтелектуальним центром Києва, престижним місцем, символом вільного міста. Як найбільше відповідала імператорові, який підпорядковував собі адміністрацію, бізнес, релігію та освіту, а також людей, що у різних справах сюди приходили, сам Київ, щоразу нагадуючи про свою владу.

Другою в ланцюжку Поділ – Хрещатик – Печерськ є площа *Царская*. Через своє розташування та значення для функціонування міста *Царская* збільшує, мультиплікує присутність імператора у міському просторі. Комеморативний агоронім на честь того самого імператора Олександра II замінив попередній *Театральная*, що виник на початку XIX ст. внаслідок спорудження Миського театру на цій території⁸. Театр і площа *Театральная* проіснували до 1851 р., коли на місці театру збудували готель «Європа» і переназвали площу на *Європейську*. Нова назва *Царська (Царя освободителя)* на честь усе того ж Олександра II, офіційно надана в 1869 р., була винятково ідеологічною, політичною, бо жодних неідеологічних, неполітичних причин змінювати площу *Європейську* поряд із готелем «Європа» на *Царскую* не було. До того ж на честь того самого царя було названо площу поряд на Подолі.

Найменше ідеологічно насиченою з-поміж трьох площ символічного ланцюга була *Дворцовая (Передь строющимся дворцом)*. Вона оформилася після спорудження Маріїнського палацу (1750–1755), 1869 р. отримала офіційну явно мотивовану назву. Маріїнський палац – резиденція царської родини разом із площею завершували «шлях» центру з Подолу на Печерськ, ставили символічну крапку в перетворенні Києва з самоврядного магдебурзького міста на периферійне місто імперії, кероване з центру-палацу імператора.

Через сім років після першої номінації *Крещатинская* змінюється на *Думскую* – місце, де спорудили будівлю Київської міської Думи у 1876 р.

⁷ Після зруйнування Верхнього міста центр Києва перемістився на Поділ. *Контрактова* площа стала центральною. З кінця XV ст. тут розміщувався Київський магістрат, стояли ратуша та годинникова вежа. У XVI–XVIII ст. поблизу площі виник комплекс Братського монастиря. З 1615 року постала Київська братська школа, яка згодом перетворилася на Києво-Могилянську академію. Після великої пожежі 1811 р. під час відбудови площі зведено Гостинний двір, нову будівлю Контрактового будинку та суспільно-громадський центр.

⁸ Спершу площа мала назву *Кінна* (від кінних ярмарків, які тут відбувалися).

Топонімний конфлікт «в концъ Крещатика, гдѣ фонтанъ Морякъ»

Після топонімної реформи Києва 1869 р. його центр належить імперії. Єдиний український слід у називанні вулиць, площ, бульварів центра міста проявляє себе через плановану площу *Богдана Хмельницького* «в концъ Крещатика, гдѣ фонтанъ Морякъ», «которому предполагается поставитъ на этой площади памятникъ, какъ положившему начало воссоединенія югозападного края съ московскимъ государствомъ». Конфлікт розпочався у 1869 і тривав з різною інтенсивністю сто двадцять чотири роки, до 1993-го.

Згідно з указом 1869 р. простір біля міської застави з південного боку, куди з'їжджалися торгівці з півдня України і Бессарабії (Молдови), назвали площею *Богдана Хмельницького* і планували встановити тут пам'ятник гетьманові. Ідея назвати це доволі сумнівне⁹ на той час місце іменем національного героя виявилася неприйнятною для українців. Тому площа, яку в народі продовжують називати *Бесарабською*, 1881 р. офіційно отримує цю назву. Площі *Богдана Хмельницького* у Києві не буде до 1944 р. Пам'ятник спорудять на майдані біля *Софії*, де його відкриють до 900-ліття хрещення Руси у 1888 р. Важко уявити політично, культурно, історично символічніше місце у Києві.

Площа *Софіївская* виникла на «*полі вне града*» після зведення *Собору святої Софії* на місці перемоги Ярослава Мудрого над печенігами 1036 р. Одна з найвищих точок (193,5 метра), один із найстаріших та найактивніше політично актуалізованих фрагментів міського простору, *Софіївская* площа фізично, інтелектуально і політично домінує в топографічному полотні міста. Вона є місцем, що зберігає історичну пам'ять, дає відчуття певної стабільності, фіксованості, є «спільною, історичною, пов'язаною з ідентичністю» (див.: Augé, 1995). Як жодна інша площа, *Софіївская* засвідчує не лише символічне, а й фізичне право українців на свої місто, минуле і майбутнє.

Не випадково саме навколо гетьмана у просторі біля *Софії* виникає конфлікт між містянином і загарбником. Піком цього конфлікту стає рішення радянської влади на зламі 1920–1930-х рр. зруйнувати сакральну

⁹ Від середини XVI і до першої половини XVII ст. тут розташовувалося лютеранське кладовище. У першій половині XIX ст. виник стихійний базар. На 1869 рік це радше залишки глибокого яру, куди звозили гній і сміття чи не з усього міста.

споруду й перетворити символічне, наснажене людською енергетикою, місце на парк без перманентної присутності людини. Зникнення собору-символу давньої української державності й виникнення парку, дерева в якому мають ще тільки вирости, – доволі цинічний політичний інструмент упокорення, засіб творення контрольованої ідентичності у тоталітарному універсумі. Поява алеї Сталіна у Берліні видається забавкою порівняно з планованим знищенням *Софійського собору* в Києві.

Хоча Богдан Хмельницький, як і пам'ятник, був інкорпорований в імперський ідеологічний наратив, він усе ж залишався українським гетьманом, своїм символом власних перемог. Поставити його, а не царів, пам'ятник біля *Софії*, згадки про яку маємо у *Повісті минулих літ* і *Новгородському літописі*, означало зберегти місце пам'яті, місце сили, заявити своє право не лише на простір, а й на час, на самого себе, закріпити свою символічну владу.

Сила цього місця проявить себе навіть у радянський період через короткочасні порожні, німі для містян номінації *Красных Героев Перекопа* (1921–1926) – *Героев Перекопа* (1926–1941)¹⁰ у ланцюгу змінних агоронімів *Старокиевская* (до 1869) – *Софиевская* (1869–1921) – *Софійська* (1941–1943) – *Богдана Хмельницького* (1944–1993) – *Софійська* (1993).

Як національне символічне місце *Софійська* / *Богдана Хмельницького* протистоятиме денационалізованим, політично наснаженим радянським площам *Жовтневої революції*, *Сталіна*, *Калініна*, *Ленінського комсомолу*. Тут урешті-решт завершиться радянська епоха «розподілу і владарювання» символічним живим ланцюгом 1991 р.

Нові правила гри

Імперія була впевнена у своїх правах на Україну й Київ. Большевики навпаки – змушені були їх завойовувати. Чотири роки (1917–1920) щонайменше шість разів большевицькі війська вели бої за Київ. Урешті столицю було перенесено до Харкова, і лише 1934-го Київ відновлює свій центральний статус.

Большевики з енної спроби захопили Київ у лютому 1919 і 18 та 20 лютого відразу скликали збори Колегії міського господарства, де поставили

¹⁰ Назва на честь перемоги одних росіян над іншими. Перекопська битва 1920 р. – операція військ під командуванням М. Фрунзе проти російської армії генерала П. Врангеля.

питання про зміну назв вулиць, площ і бульварів, передусім царських¹¹. Колегія зібралася 23 лютого і запропонувала змінити приблизно 30 назв переважно у центрі міста. Як довершений факт цю інформацію уже 25 лютого друкує «*Киевский Коммунист*» (№ 27 (35), 1919, 25 лютого, с. 4) і передруковують «*Життя Поділля*» (№ 68, 1919, 10 березоля, с. 3), «*Вісти Виконавчого Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів*» / «*Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов*» (№ 29, 1919, 23 марта, с. 4).

Під перші більшовицькі перейменування потрапили три площі зі списку 1869 р.: *Александровская* стає *Красной*, *Думская (Крестьянская)* – *Советской*, *Царская – Интернационала*¹². Список 1919 р. в 1920-х доповнюють *Красных героев Перекопа / Героев Перекопа* (1921/1926, замість *Софійської*) і *Восстания 1905 года* (1926, колишня *Галицька*); у 1930-х площа *ЦВК УРСР* (колишня *Дворцовая*), *Мілицейська* (замість *Михайлівська*) і *Калініна* (1935, замість *Советская*, попередня *Думская*).

Закономірно, що в 1917 у поле зору «нових господарів» потрапили саме *Александровская*, *Думская (Крестьянская)* і *Царская*. Далеко не випадковими є нові назви *Красная*, *Советская*, *Интернационала*. Усі вони якнайбільше маніфестують ідеологію більшовизму, його політичну ідентичність.

У цьому ряді найсимволічніша заміна *Александровской* (колишня *Контрактова*) на *Красную* (алюзія до *Красної площі* Москви). Спочатку Імперія заперечує стару київську площу, а потім імперську назву заперечить радянська назва. Похорон *Александровской* під *Красною* є лише продовженням розмивання антропологічного національного місця, перетворення його винятково на ідеологічне місце завойовника, який перебуває у тракці кривавої боротьби.

На перший погляд ця зміна, доповнена новими радянськими назвами вулиць Подолу, остаточно розриває зв'язок між історією та простором,

¹¹ «Сегодня состоится совещание коллегии гор. отдела Исполкома по вопросу о переименовании улиц г. Киева. На это совещание приглашаются представители фракций политических партий, стоящих на советской платформе, а также представители культурно-исторических обществ. В качестве специалистов по вопросу о киевской старине приглашаются проф. Иконников, Лобода, известный ученый О. И. Левицкий и директор гор. музея Н. Ф. Беляшевский» («*Киевский Коммунист*», 1919 (18 февраля), № 21 (29), с. 4).

¹² Крім аналізованих, ще дві центральні площі, яких немає у списку 1869 р., але які з'явилися ще у XIX ст., змінюють свою назву: *Николаевская* на *Спартак*, *Арсенальная* на *Револьюци*.

творює новий ідеологічний простір, засвідчує новий політичний уклад. Однак це лише на перший погляд. Хоч би як прагнула радянська влада безроздільно володіти Подолом, їй не дає це зробити станція метро – неопанований простір під землею.

Станцію Київського метрополітену *Червона площа* відкриють на Подолі у 1976 р. В інтер'єрі станції з південного з боку над сходами з'являється елемент-спогад – карбоване на металі панно *Академія*, присвячене Києво-Могилянській академії, яка у той час уже не існує майже 60 років. Цей спогад має подвійну семантику: пам'ять про власне успішне минуле, але також і про свою поразку. Якби йшлося лише про перемоги або лише про поразки, не виникала б напруга, яка розбухує пам'ять. Символічно нагадуючи про минуле, тут у центрі старого Подолу під землею свій, поки невидимий, простір вступає у протистояння з чужим видимим простором. В історії цього протистояння перемогло антропологічне місце, перемиг свій простір, пройшовши попередньо через низку номінаційних трансформацій: *Красная* (1919) – *Контрактова* (1944) – *Червона* (1952) – *Контрактова* (1990).

Площа *Думская* не могла похвалитися тісним зв'язком із Давнім Києвом. Центром ця частина міста стає після того, як ним перестали бути *Софійська* і *Контрактова* площі, хронологічно перший і другий центри. У 1919 році політична боротьба за *Думскую* видавалася важливішою для більшовиків, ніж для містян. Назва *Советская* якнайбільше виконувала політичне замовлення нової чужої сили у місті. Після *Советской* площа на Хрещатику змінює свою назву на *Калініна* (1935) на честь 60-літнього ювілею російського-радянського революціонера і державного функціонера Михайла Калініна. З 1941 до 1943 – то *Думська*, то *Майдан 19 вересня*¹³. Після повернення радянської армії 1944 відновлює назву *Калініна*, щоби з 1977 і до 1991 бути площею *Жовтневої революції*.

Аналогічно площа *Царская* не могла конкурувати ні з *Контрактовою*, ні з *Софіївською*. Але поява на її місці площі *Інтернаціонала* (трохи пізніше *3-го Інтернаціонала*) також демонструвала ідеологію і політичну силу (на цей момент можливо ще тільки бажану, а не реальну) підкорювачів. У 1941–1943 у неї був шанс отримати назву *Гітлера* (проект). У 1944 вона втілювала у життя пам'ять про «вождя всіх народів» і мала ім'я *Сталіна*. Від 1961 – *Ленінського Комсомолу*. Усі назви, починаючи

¹³ Дата входу німецьких військ у Київ 1941 р.

від *Царської* і завершуючи *Ленінського Комсомолу*, є явною демонстрацією політичної влади нових «господарів» простору. Усі назви чужі, жодним чином не пов'язані з історією ані Києва, ані України, ані навіть політичних радянських українських постатей або реалій.

Репертуар назв *Советская / Калініна / Жовтневої революції, Інтернаціонала / Сталіна / Ленінського Комсомолу* демонстрував силу радянської влади, кодував свою ідеологізовану історію, інкорпорував у цю історію українців, створюючи з них радянський народ. Від 1920-х і далі цей репертуар розширили агороніми *Милицейская / Правительственная (1940) / Радянська (1961) / Калініна (1977)* (замість *Михайлівської*), *Красных героев Перекопа / Героев Перекопа* (замість *Софиевської*).

Перманентні зміни назв лише формували відчуття тимчасовості. Намагаючись постійно нагадувати про важливі, з погляду радянської влади, зміни у житті радянських людей і міняючи, залежно від цих змін, маркери простору, система фактично підсилювала характер своєї тимчасовості, транзитності, можливо навіть не усвідомлюючи цього.

Мову назв вулиць і площ також визначали «господарі» міста. Від 1866 і до 1960-х, крім часу німецької окупації, офіційний київський міський текст писали російською мовою. Українська починає з'являтися на стінах міста у 1960-х, після так званої хрущовської відлиги.

Відновлена історія

Радянська влада затрималася в Україні на 70 років. За цей час, як видавалося, режим остаточно отримав і фактичну, і символічну владу над країною та її столицею. Але події кінця ХХ ст. засвідчили щось зовсім протилежне.

Починаючи з 1989 р. радянська система стикається з відкритим спротивом на площі *Жовтневої революції*. Символічний простір радянської влади перетворюється на ще більш символічний простір боротьби за Українську незалежність. Звідси новий агоронім, що інкорпорує у собі традиційну назву площі біля церкви в українських козацьких селах, де збиралася громада для вирішення суспільних і приватних справ, – *майдан*, і лексему на позначення історичного прагнення українців до *незалежності: Майдан Незалежності*. Офіційного статусу українська назва центральної площі набуде в серпні 1991 р., а її політичний символізм і сьогодні залишається інструментом будування держави.

У 1919 р., не захопивши владу остаточно, більшовики відразу почали присвоювати собі міський центральний простір, засвідчувати свою силу і владу шляхом його переназivanja. У 1991 році українська держава вела себе кардинально інакше. Може навіть видатися, що її політична воля була скерована не на опанування простору, не на декларацію своєї сили й національної ідентичності, а на збереження радянського міського тексту, не зовсім розуміючи, що «соціальна трансформація, аби стати посправжньому революційною, повинна виявити творчий потенціал у своєму впливі на повсякдення, на мову і на простір» (Lefebvre, 1991, p. 54).

Зміна назв центральних площ Києва на кінець ХХ ст. торкнулася площі *Червоної*, яка стала *Контрактовою* 1990 р.; *Жовтневої Революції*, яка 1991 перетворилася на *Майдан Незалежності* і цього ж року *Калініна* – на *Михайлівську*; *Ленінського комсомолу*, яка 1996-го повернулася навкруги свої до старої назви *Європейська*, ніби завершуючи історичний цикл катаклізмів двох століть, у яких українці були більше об'єктами, ніж суб'єктами історії.

Особливу символіку мала заміна площі *Богдана Хмельницького* на *Софійську*. Обидві назви свої. Обидві символічні. Одна з них інкорпорована в політичну історію радянської України (*Богдана Хмельницького*), інша – ні (*Софійська*). Одна нав'язує до поразки (історичний програш Хмельницького), а інша – до перемоги (Ярослава Мудрого над печенігами). Хронологія однієї перебуває у межах не повних чотирьох років (*Богдана Хмельницького*), а іншої – майже тисячу (*Софійська*). Від моменту появи на карті старого Києва *Софійської*, яка 1036 р. мала назву *Старокиївська*, до появи на карті світу Російської імперії має минути майже 800 років, до появи Радянської держави – майже 900. *De facto* повернення до *Софійської* засвідчує переосмислення власних хронологічних меж, демонструє політичний символізм часу, є не «тільки фізичною подорожжю у просторі, а й актом повернення до коріння й очищення від нашарувань часів неволи й упокорень» (Szul, 2009, s. 137).

Висновки

За місто й особливо за його центр завжди триває явна або неявна політична боротьба. Наслідки цієї боротьби найшвидше проявляються у його топонімічному тексті, що має свого колективного автора з його цінностями, переконаннями, ідеями, світоглядом. Політичні опоненти,

перебуваючи в одному і тому самому просторі, послуговуючись тими самими словами тієї самої мови, розміщуються у діаметрально протилежних точках цього простору, а їхні слова є словами-ярусами. Тому те, що для одного є антропологічним місцем, для іншого – тимчасовим транзитним місцем, між якими існує перманентна явна або неявна напруга, де «каменем спотикання завжди є політика» (Augé, 1995, p. 115).

Для Імперії Київ – повернене місто. Тут усе має бути так само, як в інших імперських містах такого самого масштабу і статусу. Особливо, коли йдеться про символіку топонімного наративу в центрі міста. Тому, крім іншого, 1869 року Київ отримує список офіційних назв для своїх центральних площ, ідеологічно пов'язаний з Імперією, «возз'єднанням» України з Росією та Київською Державою.

Радянська влада вогнем, мечем і словом жорстоко підкорювала Київ. Найбільше вона зосередила свою увагу на *Майдані Незалежності* – наймолодшому ідеологічному просторі. Після завершення проекту СРСР зміни у цьому просторі відбулися майже миттєво: від 1989 до 1991 р. площа *Жовтневої революції* стала не просто *Майданом Незалежності*, а символічним місцем національного відродження.

Незалежна Україна на початку своєї історії вдалася до лагідної політики переназивання київських вулиць, площ, бульварів, проспектів. Це призвело до виникнення пострадянського простору, в якому вживалися «незалежні» й «залежні» топоніми, засвідчуючи відносну політичну силу нової влади. Лише чергова революція на центральних площах нав'язувала свою політичну волю, радикально освоюючи простір, зводила звичні для себе свої форми побуту, послуговувалася своїми вказівниками і маркерами. Тимчасовий революційний ландшафт через політичні, соціальні, побутові практики перетворювався на свій антропологічний простір, який вимагав власних назв не лише тут і тепер, а й надовго. Так топонімне обличчя пострадянського Києва нового *fin de siècle* вільно або невільно трансформувалося, набуваючи національних рис-індикаторів нової політичної ідентичності.

Список використаної літератури

- Білоус, Наталія. (2008). *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і саморядування*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Гримашевич, Г. І. (2016). Урбанонімія Житомира в контексті декомунізації. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 2, 53–61.

- Грицак, Ярослав. (2007). Конструювання національного міста: випадок Львова. *Дух і Літера*, 17–18, 157–181.
- Кобилецький, М. М. (2009). Поширення Магдебурзького права на українських землях Великого Князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*, 49, 49–53.
- Рибakov, М. О. (1997). *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*. Київ: Київ.
- Augé, Marc. (1995). *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, New York: Verso.
- Azaryahu, Maoz. (1996). The power of commemorative street names. *Environmental and Planning D: Society and Space*, 4, 311–330.
- Azaryahu, Maoz. (1997). German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political Geography*, 16 (6), 479–493.
- Crljenko, Ivana. (2012). The Renaming of Streets and Squares in Post-Socialist Croatian, Town. *Language and society*, 3, 230–241.
- Goff le, Jacques. (1993). *Intellectuals in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, Henri. (1991). *The Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Palonen, Emilia. (2008). The city-text in post-communist Budapest: Street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 73 (3), 219–230.
- Zsul, Roman. (2009). *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa: PWN.
- Yeoh, Brenda. (1996). Street-naming and nation-building: Toponymic inscriptions of nationhood in Singapore. *Area*, 28 (3), 298–307.

References

- Augé, Marc. (1995). *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London; New York: Verso.
- Azaryahu, Maoz. (1996). The power of commemorative street names. *Environmental and Planning D: Society and Space*, 4, 311–330.
- Azaryahu, Maoz. (1997). German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political Geography*, 16 (6), 479–493.
- Bilous, N. (2008). *Kyiv naprykinci 15 – u pershij polivyni 17 stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia [Kyiv in Later 15th – Early 17th Centuries. Town Authority and Self-Government]*. Kyiv: Pub. house “Kyiv-Mohyla Academy” [in Ukrainian].
- Crljenko, Ivana. (2012). The Renaming of Streets and Squares in Post-Socialist Croatian Town. *Language and society*, 3, 230–241.
- Goff le, Jacques. (1993). *Intellectuals in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell.
- Hrymashevych, H. (2016). Urbanonimia Zhytomyra v konteksti dekomunizaciji [The Urbanonimia of Town Zhytomyr in Context of Decommunization]. *Language: Classic – Modern – Postmodern*, 2, 53–61 [in Ukrainian].
- Hrytsak, Yaroslav. (2007). Konstrujivannia nacionalnoho mista: vypadok Lvovo [Constructing a National City: The Case of L'viv]. *Dukh i Litera*, 17–18, 157–181 [in Ukrainian].
- Kobileckiy, M. (2009). Poshyrennia Magdeburgskoho prava na ukrainskykh zemliach Velykoho Kniagizstva Lytovskoho [Distribution of Magdeburg law on Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania]. *Aktualni problemy derzhavy i prava [Current Problems of State and Law]*, 49, 49–53 [in Ukrainian].
- Lefebvre, Henri. (1991). *The Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Palonen, Emilia. (2008). The city-text in post-communist Budapest: Street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 73 (3), 219–230.

- Rybakov, M. (1997). *Nevidomi i malovidomi storinky istorii Kyeva [Unknown and little-known pages of Kyiv history]*. Kyiv: Kyj [in Ukrainian].
- Szul, Roman. (2009). *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa: PWN.
- Yeoh, Brenda. (1996). Street-naming and nation-building: Toponymic inscriptions of nationhood in Singapore. *Area*, 28 (3), 298–307.

Abstract

Orysia Demska

THE POLITICAL SYMBOLISM OF THE CITY TOPONYMIC PRACTICES

Background. From the French Revolution and till now the street and square names are used as an instrument of the symbolic power, determined by ideological needs, and in the one hand manifested the political identity and another hand constructed this identity. The history of the Kyiv central square names confirms this thesis. Later on, in 1919 the same practices were exploited by the bolshevik authorities and in 1991 by the Ukrainian authority. If the bolshevik toponym policy and practices were aggressive, the Ukrainian state is trying to rename the central Kyiv's squares very and very gingerly. From the end of the 1990 till the 1996 less than 10 central squares were renamed.

Methods. The methodologic approach is an attempt to combine the linguistic, urban studies and historical methods and to use this combination to the analysis of the place names, in particular square names. Such methodology offers not so much the study of language or specific lingual units, but an examination of the language practices in the broad multifaceted context of the city history.

Purpose. The main goal of this article is to investigate the history of the main central square names in Kyiv from 1869 till 1996 and the socio-political semantic of the renaming process. The target square names are *Alexandrovskaja*, *Bohdana Khmelnytskoho*, *Dvortsovaia*, *Drevlianskaia*, *Galichskaia*, *Kirilovskaia*, *Kozhemiackaia*, *Kreshchatinskaia*, *Libiedskaia*, *Lukianovskaia*, *Lvovskaia*, *Mikhailovskaia*, *Novostroienskaia*, *Sophievskaia*, *Teatralnaia*, *Tsarskaia (Tsaria osvoboditelja)*, *Universitetskaia*, *Vladimirskaia*, *Zhitnietorzhskaia*, *Zolotovorotskaia*. The most important in this list are *Alexandrovskaja*, *Bohdana Khmelnytskoho*, *Dvortsovaia*, *Sophievskaia*, and *Tsarskaia (Tsaria osvoboditelja)*, which play an active role in the political struggle for the city and country during the 124 years. From 1919 till 1930th *Alexandrovskaja* was renamed into

Krasnaia, Tsarskaia (Tsaria osvoboditelja) into Internationala, Sophievskaia became The Red Heros of Perekop (1921) and The Heros of Perekop (1926), Dvortsovaia – Centralnogo Ispolnitelnogo Komiteta USSR. After 1990, the topographical chronology was: Chervona received the name Kontraktova (1990); Zhovtnevoji Revoliutsii (former Sovietskaja and Kalinina) got the name Maidan Nezalezhnosti and Kalinina – Mykhajlivska (1991); Bohdana Khmelnytskoho became Sophijska (1993); last but not least Leninskoho Komsomolu (former Stalina) changed into Evropejska (1996).

Results. This article has identified the importance of the streets and squares naming policy. The results indicate that the permanent changing of the central square names in Kyiv reflects the political transformation of the society. During the all periods the central square names demonstrate the symbolic power of the city 'owners': imperial strong power, soviet state aggressive power, and weak power of Ukraine.

Keywords: Kyiv, central square, toponym, agoronym, renaming, city-text, political symbol, identity.

Матеріал надійшов 22.08.2019